

Наталія Побірченко

**ГНИЛОСИРОВ ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ
(1836-1900)**

Педагог, публіцист, просвітител ь Василь Степанович Гнилосиров народився 21 березня 1836 року. Пологи відбулися таємно на хуторі Гавришівці Кобелякського повіту, оскільки був позашлюбною дитиною гусарського полковника у відставці Антона Григоровича Гавриша та панянки з українського дворянського роду Наталії Яківни Ганджі. Щоб «прикрити гріх», на світанку 22 березня новонародженого замотали в ганчір'я, поклали в дерев'яний ящик і батько відвіз цю ношу на межу сусідньої Катеринославської губернії, де підкинув у бездітну сім'ю управителя поміщицького маєтку С.А. Гнилосирова. Гнилосирови всиновили хлопчика, дали своє прізвище і стали для нього справжніми батьками.

Зростав Василь серед селян, що вплинуло на формування його характеру, світогляду: українські хлібороби були йому близькі і зрозумілі все життя. Навчався у Полтавській гімназії, де був учнем блискучого педагога Олександра Івановича Строніна, який викладав історію. Літературу навчив його любити ще один великий учитель – поет і байкар Левко Іванович Боровиковський.

До Харківського університету Василь Гнилосиров поступив у 1857 році. То був час, що характеризувався помітною активізацією визвольних прагнень і змагань української демократично налаштованої інтелігенції і, що важливо, пошуком нових, легальних і нелегальних, форм боротьби за громадянські свободи. Навіть за нелегких умов, коли над нею тяжів вантаж недавнього розгрому царською владою Кирило-Мефодіївського братства, українська інтелігенція поволі піднімалася на ноги, жила передчуттям відміни кріпосництва, відчуваючи необхідність сміливіших дій. Після реформи 1861 р. в Україні дедалі активніше розгортається культурно-просвітницький рух, що сприяє зародженню такого унікального явища, як Громади. Це були нелегальні товариства, сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну свідомість. Громадівський рух охопив міста Київ, Одесу, Полтаву, Чернігів, Харків та ін. Членами Громад ставали переважно представники національно спрямованої інтелігенції, студенти, учні гімназій.

В.С. Гнилосирова швидко захопив вир громадівського життя, він став одним із організаторів і активних членів Харківської громади, що залишила в історії національного руху помітний слід. Тут працювали такі, пізніше відомі, українські діячі, як В.С. Мова, О.О. Потебня, Д.І. Багалій, О.Я. Єфименко, П.С. Єфименко, Л.М. Жебуньов, І.С. Нордега та ін.

Мета діяльності Харківської громади була такою, як і інших Громад. «Найзагальніша й огульна наша мета, – писав В.С. Мова, – така ж, як і в киян, полтавців і всіх українців: розвивати народ на його власних началах, виробляти літературну мову і допомагати складанню самостійної української

літератури» [22, 183].

З-поміж різноманітних турбот громадівців чи не найважливіша – недільні школи. В.С. Гнилосиров записав у щоденнику 13 березня 1861 р.: «Перед вечором я зайшов до Ол. Аф. Потебні і просидів у нього десь до 11-ї вечора... Розмірковували про недільні школи» [11].

Першу недільну школу харківські громадівці створили наприкінці 1860 р. [19]. Тут Василь Степанович і його однодумці працювали на громадських засадах і розпорядниками, і вчителями, і вихователями. Незабаром відкрили ще одну, про яку Василь Гнилосиров писав у листі до Т.Г. Шевченка: «Хлопці (громадівці. – Н.П.), пориваючись наввипередки... навчають письма вже в другій Празниковій школі» [7, 144].

До кінця року в Харкові зусиллями громадівців діяло вже чотири недільні школи. За їхньої ініціативи вони відкривалися і в повітових центрах Харківської губернії – у Лебедині, Сумах, Старобільську, Охтирці тощо.

Для координації діяльності всіх недільних шкіл громадівці створили педагогічну раду, до якої увійшов і В.С. Гнилосиров. Одним з головних питань, деатованих на її засіданнях, було викладання в цих школах українською мовою, нестача підручників, написаних рідною мовою. Надаючи цьому питанню особливої ваги, педагогічна рада прийняла рішення звернутися за порадою до Т.Г. Шевченка, що й доручили зробити В.С. Гнилосирову. Василь Степанович писав великому поетові: «Щиро поважний пане й добродію, Тарас Григорович! Хто до кого, а ми до Вас, коханий пане, шануючи Ваше письменство і розум, кидаємось прохати поради в такім новім ділі, як діло введення нашого язика в тутешніх школах, в науку городянам нашого міста, поки що» (там само). Від імені громадівців дописувач підкреслював: вони добре розуміють, що навчання українською мовою йтиме успішно, коли буде достатньо підручників. Тому просять: «Коли маєте що лишне з наських (українських – Н.П.) книжок, а надто й свої поетичні творення, то, будьте ласкові, надішліть, чим можна буде» [7, 144].

Великий Кобзар відгукнувся на прохання громадівців і надіслав харківським недільним школам 3000 екземплярів свого «Букваря». Це був неоціненний подарунок. В.С. Гнилосиров пізніше згадував, що вчителі недільних шкіл були «сильно вдохновлены и обрадованы таким подарком Тараса Григоровича ..., и с сердечным умилением отнеслись к этому подарку». Кожна школа хотіла мати цей підручник. Тому «с педагогической точностью распределялся Южнорусский словарь по всем воскресным школам» [14].

Великі надії покладали харківські громадівці на Т.Г. Шевченка як на духовного батька і наставника у справі піднесення українського руху. Василь Степанович писав від імені товаришів: «Будьте невсипущі, як колись, й щедрі на почин – орудуйте нами, як знайдете кращим» [7, 144-145].

Та незабаром страшна звістка приголомшила харківську молодь, як і всю Україну. В.С. Гнилосиров записує у щоденнику: «27 февраля (1861 р.) 2 ч. пополудні одержано в Харкові (П. Лобком) телефографну депешу про смерть Шевченка» [11]. Ця трагедія ще більше згуртувала громадівців

навколо справи просвітництва. На сторінках свого щоденника Василь Гнилосиров занотував програму культурно-просвітницьких справ, складену ними на зібранні 1 березня 1861 р.: відкрити громадську підписку на користь родини покійного поета, влаштувати музично-літературний вечір, закупити видання «Букваря южнорусского», налагодити зв'язки з Громадами інших міст – Петербурга, Катеринослава, Чернігова і т.д. [11].

Як засвідчують матеріали, громадівці послідовно виконували цю програму. Передовсім організували Шевченківський вечір. Своїми враженнями про цю подію поділився з друзями петербурзький філолог П.О. Лавровський, який, зокрема, писав О.М. Бодянському 9 травня 1861 р.: «З приводу смерті Шевченка зтягли й мене на літературний вечір. А втім, я не шкодую: все ж таки сто два чоловіки зайвих довідались про слов'ян, про стан яких прочитав кілька сторінок... Товариство було чимале, а цього досить й при тій упевненості, що хоч не багато чим і не в багатьох, все-таки знання про слов'янство посунулося вперед» [24, 36].

Згідно з програмою вирішено було закупити 6000 примірників «Букваря южнорусского» Т.Г. Шевченка з тим, щоб розповсюдити їх по церковно парафіяльних школах за сприяння митрополита Київського Арсенія. Останній відмовив: «Арсеній..., – писав В.С. Гнилосиров, – каже, що южнорусский язык есть наречіє господарюючого московського, так по сій причині вони й не стали приймать українських книжок» [11].

Відчуваючи брак українських підручників громадівці і самі бралися за їх написання. Так, у 1861 р. Олександр Потебня склав буквар спеціально для недільних шкіл, який проте не був тоді надрукований, хоч і отримав позитивну рецензію професора Харківського університету М.І. Зерніна: «Нахожу весьма полезным и сообразным с целью» [15].

В.С. Гнилосиров писав пізніше, що цей буквар, зі схваленою заміткою професора Зерніна, не був своєчасно надрукований з незалежних од автора причин; то були неспокійні часи, коли навіть багато цінного етнографічного матеріалу зотліло в надрах землі зовсім безслідно і навіки [1, 2].

У 1865 р. О.О. Потебня подарував єдиний рукопис свого українського букваря В.С. Гнилосирову. Василь Степанович зберіг його і в 1898 р. передав до редакції громадівського журналу «Киевская старина» (1882-1906), де буквар був одразу надрукований як додаток до журналу під заголовком «Руководство к обучению грамоте, составленное А.А. Потебней для малорусских воскресных школ».

До спроб писати підручники вдавався і В.С. Гнилосиров, про що свідчать архівні документи [2; 3; 4].

Харківська громада підтримувала зв'язки з іншими Громадами, зокрема, Петербурзькою. Так, М.І. Костомаров, член цієї Громади, писав у грудні 1862 р. до В.С. Гнилосирова: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше: та треба, щоб хто взяв на себе в кожному уїзді і продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б пішло діло, і книжки б надрукували і школи завелись би, і народність наша піднеслась би і вже не пропала. Діло велике: приложіть руки і розум, і серце, всім би наша

надія» [5, 69].

Василь Степанович збирав пожертвування на видання українських підручників і направляв М.І. Костомарову. Одночасно радив йому встановити зв'язки з такими журналами, як «Сын Отечества», «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Одесский Вестник», з московськими часописами для більшого поширення і надання гласності цій важливій справі, щоб «вони (часописи – Н.П.) перепечатували деякі голоси з України і пожертвування, щоб скрізь і письменні люде бачили, що й навіщо воно діється» [5, 70].

Громадівці робили свій конкретний внесок у справу просвіти народу, вдаючись до розповсюдження українських «метеликів». Так називали маленькі науково-популярні книжечки, в яких у доступній формі розповідалося про різні природні, фізичні явища, а також вміщувалися короткі оповідання з різної тематики українською мовою. «Метелики» друкувалися в Петербурзі П.О. Кулішем у власній друкарні.

Щирі ентузіасти, нерідко вдягаючись по-простому, їздили крамарями з українськими книжками від села до села, з ярмарку на ярмарок, несли слово просвіти до людей, а разом і ознайомлювалися ближче з народним побутом, звичаями, усною народною творчістю. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається між сторінками щоденника В.С. Гнилосирова цікавий документ – «Билет на разрешение торговли разными книгами студенту Василию Гнилосирову», який було видано комітетом торгівлі і підписаний міським головою [11].

Зі статті просвітителя під псевдонімом «Гавриш» «П'ять день з життя харківського студента (Вічній пам'яті Т.Гр.Шевченка)» дізнаємося про одну з таких його подорожей [20, 60-73].

Маршрути подорожування можна встановити за знайденою серед паперів Василя Степановича картою Охтирського, Богодухівського, Лебединського, Сумського, Суджанського, Гайворонського та ін. повітів [11].

Цей напрям діяльності громадівців був предметом обговорення на їхніх засіданнях. Так, 13 березня 1861 р. В.С. Гнилосиров записав у щоденнику, що був у О.О. Потебні і що вони обговорювали проект, «поданий Баліним (власник книжкового магазину в Харкові – Н.П.) з метою вивчення народу та поширення грамотності» [11]. У проекті йшлося, зокрема, про розповсюдження і продаж літератури серед народу.

Літні вакації В.С. Гнилосиров з друзями використовували для етнографічних експедицій. Так, у листах і щоденниках Василя Степановича розповідається про подорожування громадівців по Харківщині, Волині та інших місцевостях з метою збирання етнографічного матеріалу. Влітку 1861 р. таку подорож він здійснив разом з П.О. Кулішем.

В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігаються етнографічні матеріали, зібрані майбутнім педагогом, у ході таких експедицій (ф 1, № 1397). Тут можна побачити і програму, згідно з якою збиралися ці матеріали (ф 1, № 1337). Вона складена з дотриманням усіх наукових вимог до такого змісту документів. Звертають на себе увагу

розділи: «Народна освіта», «Духовне життя народу», «Загальний дух населення», «Малоросійські книжки» тощо.

1861 – останній студентський рік для Василя Гнилосирова. Не закінчуючи повного курсу історико-філологічного факультету, він складає іспит на звання вчителя. Таке рішення продиктували дві обставини: жертвна готовність працювати серед народу в ім'я просвітництва і, що не менш важливо, відсутність надійної матеріальної підтримки. Тож мусив він іти працювати заради хліба.

Першим місцем його роботи стала повітова школа в Охтирці. Там він освоюється зі статусом педагога, квапить набути досвіду. Підтвердженням слугує лист до А.П. Свидницького, в майбутньому відомого письменника, а на той час колеги, який учителював у Миргородській повітій школі. Розповідаючи про зустрічі в столиці, Василь Степанович тут же висловлює бажання ознайомитися із суттю застосовуваного приятелем методу викладання мови з метою запровадження його у власній практичній роботі: «Якщо можна, мій голубе, напишіть, в чім сила й що в йому, й до чого, й як. Я теж працюю тутечки на цій стежці у казенній повітій школі» [6, 93].

В Охтирці В.С. Гнилосиров вчителює два роки не полишаючи і культурно-просвітницької діяльності. В одному з листів ділиться проведеною роботою: «Ми в Охтирці після Великодніх свят теж скремсали Вечерниці, щоб допомогти трохи недільній школі і зібрати з нащадком 50 карб. грошей... Збираємось потроху» [6, 94].

У 1864 р. Василь Степанович повертається до Харкова, де працює в училищі і гімназії учителем російської мови. Тут він прослужив до 1869 року. У 1870 р. влаштовується вчителем російської мови в Звенигородське двокласне міське училище (Київська губернія). А в 1873 р., уже в званні колезького асесора, отримує місце штатного наглядча такого ж училища в м. Каневі. Тут викладає, крім російської мови, ще історію та географію. За кілька років дослужився до ордена святого Станіслава III ступеня (нагородили в 1879 р.). У 1890 році вручили ще орден святої Анни III ступеня. В Каневі він залишався вже до кінця життя, вчителював тут 23 роки.

Сучасники відзначали професійну майстерність і педагогічний хист В.С. Гнилосирова. Так, В.П. Науменко писав про його уміння спілкуватися і «тримати» молоду аудиторію своїми власними педагогічними прийомами. Не було в нього офіційності, канцелярської дистанції у стосунках з вихованцями. Тон завжди простий і дружній. «В малорусской его речи при этих разговорах, которая была его второй натурой, слышался всегда тот юмор, без которого нельзя нарисовать себе фигуру этого почтенного педагога» [16, 304]. Для нього справою душі було зацікавити дітей творчістю Т.Г. Шевченка, спостерігати, як сприймають вони вірші, що їх хвилює.

Приводячи екскурсантів-юнаків на могилу поета, він дуже дохідливо, з урахуванням особливостей аудиторії розповідав про Кобзаря. Збереглося прохання В.С. Гнилосирова до попечителя Київського учбового округу дозволити школярам бути присутніми на панахиді за упокій душі поета Шевченка [8]. Дозволу, звичайно, не отримав.

З вихованців педагога у Каневі вирости два українських поети: Яким Самотній (Єрмолаєв) та Григорій Варавва (Стеблик). Ось як згадує про нього Яким Самотній: «Василь Степанович був рідним батьком для своїх учнів. З кожним балакав, як із своєю дитиною, на рідній українській мові, котра була для нього святинею. Володів він українською мовою так, як рідко хто володіє. У нього вона розкривала всю чаруючу свою силу, весь скарб своєї співучості і краси. Дякуючи цьому, більшість учнів його ще з школи зацікавлювалися долею рідного краю і його мовою...» [21]. Багато учнів стали його послідовниками, такими ж подвижниками ідей просвітництва. З ними він не поривав зв'язків, клопотався їхньою долею, радів успіхам. «Эта молодежь, – писав В.П. Науменко, – ищущая на первых порах по выходе из школы нравственной поддержки и помощи в дальнейшем образовании и развитии, всегда находила такую поддержку в лице своего бывшего учителя; если же кто либо из этой молодежи обращал на себя особенное внимание Василия Степановича своими умственными и нравственными качествами, то последний долгое время относился к нему с восхищением» [16].

Друзі В.С. Гнилосирова відзначали особливу його сердечність у ставленні до людей, своїх учнів. «Еще более сказывалась сердечность его природы в тех отношениях, которые сохранялись у него с бывшими его питомцами: воспитывая в них с детства ту любовь к родному, которая в течение всей жизни была неразлучна с ним самим, развивая их в этом направлении еще в школе, В.С. Гнилосиров не разрывал с ними связи и в дальнейшей их жизни, по окончании школы. Лично нам не раз приходилось вести деловые отношения с такими лицами всегда по поручении или рекомендации Василия Степановича; в рассказах их всегда слышалась та нота особенного почтения к своему учителю, которая не имеет ничего общего с официальнойностью, а звучит чистой лирикой, опирающейся на началах дружбы людей, разделенных только годами» [16].

Період життя і діяльності просвітителя у Каневі можна з повним правом назвати шевченківським: одним з головних обов'язків, покладених ним на себе, за велінням душі і за дорученням Київської громади, було збереження і догляд за могилою поета. У березні 1861-го приятель, студент-грек Феоктист Хартахай, що був учасником похорону Кобзаря на Смоленському цвинтарі в Петербурзі, надіслав Василеві Степановичу листок з лаврового вінка, яким уквітчали мертвого, та дві нитки з китиці від домовини – срібну і просту. До кінця своїх днів В.С. Гнилосиров зберігав їх у щоденнику. Нині ці дорогоцінні реліквії є експонатами музею Канівського заповідника, як і документи з його архіву, де в усіх подробицях простежується історія Тарасової гори: встановлення пам'ятника-хреста, оренда і викуп землі під могилою, спорудження Тарасової світлиці, що започаткувала собою перший у світі народний музей поета. І все це проходило крізь душу скромного канівського учителя. Як же все це відбувалося?

... Друзі Тараса Григоровича, члени Петербурзької громади вирішили в пам'ять про поета заснувати в Каневі «Тарасову школу». Почали збирати

гроші для будівництва. У фондах зберігається підписний лист, у якому першими стоять імена Василя Гнилосирова та його дружини Надії, що внесли найбільшу суму – 5 рублів [10].

На жаль, зі школою нічого не вийшло через супротив канівських чиновників, які відмовилися продати під неї чотири десятини землі на Чернечій горі. Однак друзі і послідовники Кобзаря побудували там хатину – Тарасову світлицю, яка стала початком музею. Одним із перших експонатів світлиці став «Кобзар» – Василь Степанович віддав власну книжку. Є в музеї і рукопис «Кобзаря», датований 1861 роком, що належав В.С. Гнилосирову. Сюди занесені «крамольні» вірші поета, які не могли бути надруковані на той час.

Завдячує Шевченківський заповідник просвітителеві і заснуванням «Книги для відвідувачів», яка ведеться тут уже понад 100 років. Спершу Василь Степанович фіксував сам у своїх записах відомості про відвідувачів місця вічного спочинку українського поета. Згодом дійшов висновку, що такі записи вони можуть залишати самі у спеціальному журналі. Першим розписався в ньому у 1897 р. український композитор-класик М.В. Лисенко.

Василь Гнилосиров разом з братом Кобзаря Варфоломеєм Шевченком клопотався про викуп землі під могилою. В кінці життя у 80-і рр. створив рукописну книжку «До історії могили Т.Г. Шевченка». Скорочений її варіант підготував для журналу «Киевская старина», але цензура заборонила друкувати матеріали. Тільки через два роки після його смерті в цьому журналі з'явилася невеличка замітка про історію могили Тараса Шевченка.

Так склалося, що постать Василя Гнилосирова залишилася в затінку історії, хоча був він обдарованою, непересічною особистістю. Про нього з повагою говорили сучасники – корифеї української культури Михайло Старицький, Володимир Науменко, Микола Лисенко. Він був другом видатного мовознавця-філософа Олександра Потебні. А головне, постійно перебирав на себе безліч організаційних клопотів, влаштовував справи Громади. Публікації його, підписані псевдонімом А. Гавриш, лише зрідка з'являлися на сторінках журналів «Основа», «Киевская старина», на шпальтах газети «Заря». Походження псевдоніму кидає світло на сумну історію, що сталася на самісінькому початку його життя.

Літературна спадщина просвітителя невелика. Крім уже згаданих публікацій у журналах, окремими виданнями виходили поема «Закохана» (1893), казка «Царівна-русалка» (1895), а в 1897-у – збірка оповідань. Сьогодні ці твори вивчають хіба що фахівці. А от його щоденник – то джерело надзвичайно цікавої інформації, прискіпливих спостережень, справжнісіньке дзеркало епохи: 12 великих зошитів, списаних чудовою мовою, дотепно, хоча і дрібним та нерозбірливим почерком. Його розшифрування та видання допомогло б більш широко і правдиво простежити розвиток національного руху в Україні.

Нелегко жилося талановитому педагогу, активному українському діячеві в провінційному оточенні. Чудовий учитель, якого шанують та люблять учні і який не має жодної догани по службовій лінії, тим не менше

постійно перебуває під підозрою через свою «українофільську» діяльність, особливо через клопоти про могилу Т.Г. Шевченка. Керівництво ледве дочекалося нагоди відправити Василя Степановича у відставку в 1895 р., не дотягнувши навіть до його 60-річчя.

«В день нового года, – писав він у 1896 р. до високого чиновника, – я имел несчастье получить роковое предложение Г. Инспектора Народных Училищ Киевской губернии от 29 декабря минувшего года, за № 1249, об увольнении меня от службы, которое как громом поразило меня своею неожиданностью» [13]. Далі йдеться про те, що тільки перспектива голоду і холоду змушує старого вчителя просити високого чиновника залишити його на посаді до серпня, аби дати змогу зорієнтуватися, налагодити подальше життя. Адже служба була єдиним джерелом існування сім'ї Гнилосирих. Як зазначалося в «Атестаті», підписаному попечителем Київського учбового округу М.І. Зерновим 30 вересня 1896 року, В.С. Гнилосирих не мав родового маєтку, який би міг надати матеріальне забезпечення [12]. Це був підсумковий документ багаторічної діяльності педагога. Гарантував він йому вільне проживання в усіх містах Російської імперії і скромну пенсію. Василь Степанович залишився доживати вік у Каневі.

Ще в 1888 р., відповідаючи на докірливе звинувачення давнього друга О.О. Потебні за те, що занедбав свої літературні злети, В.С. Гнилосирих висловив жаль, що так склалося його життя, що він не встиг нічого написати, бо «заїдала праця за шматок хліба» [23, 16].

Багато з того, що планував зробити просвітителю, розбилося об реальну дійсність. Була в нього мрія: створити своєрідний український дендрарій на Тарасовій горі в усьому розмаїтті, на яке здатна рідна природа. На початку 1880-х, коли ставили на могилі новий пам'ятник-хрест, Василь Степанович власноручно накреслив схему посадок (вона зберігається в Інституті рукописів). Тополі, кущі калини, рожі. Але план цей не вдалося здійснити [9].

В.С. Гнилосирих тихо пішов з життя 3 листопада 1900 року і був похований на Канівському цвинтарі, але, на жаль, його могила не збереглася до наших днів.

Усе трудове життя педагог присвятив культурно-просвітницькому розвитку України, поширенню серед молоді ідеї української самосвідомості. «И если следствием такого систематического, хотя по-видимому и незаметного, сорокалетнего труда оказалось несколько человек его последователей, – писав В.П. Науменко, – то о нем смело можно сказать, что жизнь им прожита не даром, что у родины смерть отняла доброго ее сына, и что все из оставшихся в живых, знавших более или менее близко духовную жизнь Василия Степановича, обязаны помянуть его «незлым тихим словом» [18, 305].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В редакцію «Киевской старины» // Руководство к обучению грамоте, составленное А.А. Потебней для малорусских воскресных школ (Приложение к «Киевской старине»). – К., 1889. – С. 2.

2. Гнилосиров В. Замітки з природознавства // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 5103.
3. Гнилосиров В. Наброски педагогического характера // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, – № 5090.
4. Гнилосиров В. Проба складання підручника з історії (1861 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 331.
5. Житецький Ігн. Листування Костомарова з Харківськими громадівцями про видання народніх книжок // Україна. – 1925. – № 3. – С. 69.
6. Житецький Ігн. П. Листи і вірші Свидницького // Україна. – 1924. – № 2-4. – С. 93.
7. Житецький Ігн. Шевченко і харківська молодь // Україна. – 1925. – № 1-2. – С. 144-145.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 2157.
9. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 334.
10. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 2, № 2158.
11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 354.
12. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 2, № 2140.
13. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 2, № 2150.
14. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 2, № 2154.
15. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 668.
16. Киевская старина. – 1901. – № 1-3. – С. 305.
17. Науменко В. Памяти В.С. Гнилосирова // Киевская старина. – 1901. – № 1-3. – С. 301-307.
18. Науменко В. Памяти В.С. Гнилосирова // Киевская старина. – 1901. – № 1-3. – С. 305.
19. Основа. – 1862. – № 5-6. – С. 30.
20. Основа. – 1862. – № 9. – С. 60-73.
21. Пам'яті В.С. Гнилосирова // Каневская неделя. – 1912.
22. Супрунюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 183.
23. Франчук В.Ю. З оточення Олександра Потебні // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 16.
24. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 36.